

Lovorka ČORALIĆ*

**ISELJENICI IZ ZETE U MLECIMA (XV - XVII STOLJEĆE):
PRILOG POZNAVANJU CRNOGORSKO-MLETAČKIH
VEZA U PROŠLOSTI**

ABSTRACT: The paper is based on an analysis of the original sources from the National Archives in Venice (testaments were particularly used), and on the insight into the existing historiography knowledge. By following the sources, the paper thoroughly analyses fundamental components from the past of the Zeta emigrants in Venice: time frame for their presence and activities in Venice, the way in which they were recorded in the sources, places of residence, occupations, and economic opportunities, and family liaisons and friendships. A particular attention is paid to forms of communication of Zeta emigrants within their own emigration community, and to their relations with emigrants from other parts of eastern Adriatic coast. The final section deals with comprehensive examples of the connections of Zeta emigrants with the Venice clerical institutions, and their relations with the churches and monasteries in their homeland.

KEY WORDS: Zeta, Montenegro, Venetians, Republic of Venice, migrations, early modern times

Uvod

Razdoblje kasnog srednjeg i ranog novog vijeka za šire je područje jugoistočne Europe jedna od najturbulentnijih i događanjima iznimno prijelomnih epoha. Tijekom toga vremena pod osmansku vlast pada pretežit dio dotad slobodnih zemalja, posljedice čega će u velikoj mjeri biti i demografske promjene i migracijska gibanja.

U sklopu proučavanja migracijskih procesa na širem području istočno-jadranske obale i u unutrašnjosti važno su mjesto imala prekojadranska ise-

---

* Autor je. Hrvatski institut za povijest Zagreb, Republika Hrvatska

ljavanja usmjerena u Veneto i Mletke. Tijekom proteklih godina u više sam monografija i pojedinačnih radova ukazala na iseljeničke procese s područja od Slavonije i Istre do Bosne, Boke i Albanije.¹ Ovaj rad, koji se nastavlja na prethodna istraživanja, ponajprije na proučavanje prekojadranskih migracija s područja crnogorskog primorja i unutrašnjosti,² u središte zanimanja postavlja iseljavanja s područja Zete u Mletke te život i djelovanje zetskih iseljenika u prijestolnici Serenissime u razdoblju kasnog srednjeg i ranog novog vijeka. Rad je ujedno nadopuna već objavljenom prilogu o crnogorskim iseljenicima (u mletačkim izvorima zabilježenih: *de Monte Negro/Montenegro*) u Mlecima³ te stoga ove dvije teme faktično čine jedinstvenu istraživačku cjelinu. U radu su uporabljeni spisi pohranjeni u Državnom arhivu u Mlecima (Archivio di Stato di Venezia, dalje: ASV), ponajprije oporuke zetskih iseljenika nastale od sedamdesetih godina XV stoljeća do početka XVII stoljeća (fond Notarile testamenti, dalje: NT). Iz iste su središnje državne pismohrane korišteni, ali u mnogo manjoj mjeri, i spisi obrtničko-trgovačkih udruga (fond *Arti*). Kada je riječ o literaturi, uporabljive (iako malobrojne) podatke za istraživanje prisutnosti zetskih iseljenika u Mlecima bilježimo u monografiji francuske povjesničarke Brunehilde Imhaus,⁴ u knjizi o mletačkim izrađivačima vesala (*remeri*) i u njihovom Statutu (*Mariegola*)⁵ te u pregledu natpisa (najčešće uklesanih u kamenu) koji je još u XIX stoljeću zapisao (i dijelom objavio) istaknuti mletački kulturni povjesnik Emmanuele

¹ Usporediti: Lovorka Čoralić, *U gradu svetoga Marka: povijest hrvatske zajednice u Mlecima*, Zagreb 2001; Ista, *Šibenčani u Mlecima*, Šibenik, 2003; Ista, *Hrvatski prinosi mletačkoj kulturi: odabrane teme*, Zagreb 2003; *Mletački podanici i osmanlijski prognanici – skadarski iseljenici u Mlecima (XIV-XVIII st.)*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU, sv. 25, Zagreb, 2007, str. 59-102. U navedenim djelima vidi i širi popis literature o iseljavanjima sa istočne na zapadnu obalu Jadrana.

² Usporediti: L. Čoralić, *Iseljenici iz grada Kotora u Mlecima (XV-XVIII st.)*, *Povijesni prilozi*, god. 17, Zagreb 1998, str. 133-155; Ista, *Peraštani u Mlecima (15.-18. stoljeće)*, u: *Stjepanu Antoljaku u čast (zbornik)*, ur. Josip Kolanović, Hrvatski državni arhiv, Zagreb 2003, str. 199-210; Ista, *Iz prošlosti istočnoga Jadrana – tragom iseljenika iz grada Ulcinja u Mlecima*, *Povijesni prilozi*, god. 23, sv. 27, Zagreb, 2004, str. 37-56; Ista, *Iz prošlosti Boke – tragom iseljenika s poluotoka Luštice u Mlecima (XVI-XVIII stoljeće)*, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, sv. 22, Zagreb 2004, str. 189-211; Ista, *Barani u Mlecima: povijest jedne hrvatske iseljeničke zajednice*, Zagreb 2006; Ista, *Iz prošlosti Boke: odabrane teme*, Samobor, 2007.

³ L. Čoralić, *Tragom crnogorskih iseljenika u Mlecima (XV-XVII st.)*, *Istorijski zapisi*, god. LXXVII, sv. 1-4, Podgorica, 2004, str. 7-44.

⁴ Imhaus spominje tek nekoliko zetskih iseljenika u razdoblju od 1485. do 1503. godine (*Le minoranze orientali a Venezia 1300-1510*, Roma, 1997, str. 558).

⁵ *La Mariegola dei remeri*, edizione critica a cura di Giovanni Caniato, elektronsko izdanje u sklopu knjige *L'arte dei remeri: i 700 anni dello statuto dei costruttori di remi* (a cura di Giovanni Caniato), Venezia 2007, str. 79, 127, 133-134, 137.

Antonio Cicogna, a relativno nedavno za tisak priredio Pietro Pazzi.⁶ Poseban osvrt zasigurno bi zavrijedivali i životni put i sudbina Božidara Vukovića Podgoričanina (oko 1460 – 1539), zetskoga tiskara koji je crnogorsku kulturnu i crkvenu baštinu zadužio objavljivanjem djela religioznog sadržaja na narodnom jeziku, ali se njime – poradi činjenice da ne raspoložemo dodatnim saznanjima osim onih već poznatih u znanstvenoj literaturi – ovdje nećemo podrobnije baviti.⁷

Na osnovu navedenih spoznaja historiografije te ponajprije uvidom u arhivsku građu koja do sada nije bila objavljivana, u ovome će se radu prikazati temeljne sastavnice iz života zetskih iseljenika u Mlecima.⁸ Potanko ću razmotriti način bilježenja zetskih iseljenika u mletačkim izvorima, vremenski okvir useljavanja i djelovanja u gradu na lagunama, mjesta stanovanja prema mletačkim predjelima i župama (odnosno na otocima mletačke Lagune), zanimanja i gospodarske mogućnosti,⁹ obiteljske i prijateljske veze te odnos s mletačkim crkvenim ustanovama. Posebna pozornost biti će posvećena međusobnoj povezanosti unutar zetske iseljeničke skupine, kao i njihovim vezama s iseljenicima iz drugih dijelova istočnojadranske obale. U radu će biti riječi i o vezama zetskih iseljenika s bratovštinom slavenskih iseljenika Sv. Jurja i Tripuna (*S. Giorgio e Trifone*) te – naposljetku – o njihovim darovnicama (legatima) zavičajnim crkvama i manastirima.

⁶ E. A. Cicogna, *Corpus delle iscrizioni di Venezia e delle isole della Laguna Veneta*, sv. I, Venezia 2001, 600-601.

⁷ O Božidaru Vukoviću i njegovim kulturnim zaslugama usporedi: Stojan Novaković, Božidara Vukovića zbornici za putnike, izdanja poznata i nepoznata, *Glasnik Srpskog učenog društva*, knj. XLV, Beograd, 1877, str. 129-167; Savić Marković Štedimlija, *Božidar Vuković i mletački štampari u XVI vijeku*, Zagreb 1939; *Štamparska i književna djelatnost Božidara Vukovića Podgoričanina: radovi sa naučnog skupa*, Titograd, 29. i 30. septembra 1983, urednik Jevto M. Milović, Titograd, 1986; *Istorijski leksikon Crne Gore*, sv. V. (Per-Ž), Podgorica, 2006, 1196.

⁸ U radu su uporabljeni oni dokumenti u kojima je izrijeком navedeno da iseljenik potječe iz Zete (*de Zeta*). Riječ je o širokom prostoru srednjovjekovne crnogorske države koji je u promatranom razdoblju bio znatno sužen osmanskim osvajanjima, a od konca XV stoljeća odnosno od prvih desetljeća XVI stoljeća nalazio se u sastavu Osmanskog carstva. Koliko se matično područje iseljenika koji su izvorima označeni *de Zeta* i *de Monte Negro* poklapa (barem u pojedinim etapama), teško je saznati na osnovu raspoložive građe jer poblježe zavičajno podrijetlo iseljenika najčešće nije navedeno. Ipak, na osnovu neizravnih spoznaja, možemo pretpostaviti da su mletački izvori iseljenicima *de Zeta* smatrali osobe kojima se zavičaj prostirao između Skadarskoga jezera i podlovcenske Crne Gore.

⁹ Gospodarske mogućnosti moguće je u širem smislu osvjetliti i na osnovu drugih spisa iz mletačkoga Državnog arhiva. Ponajprije se to odnosi na bilježničke instrumente (ugovore), ali i spise različitih državnih magistratura koje su bile zadužene za nadzor nad privrednim poslovanjem u gradu na lagunama. U ovom radu korišteni su poglavito oporučni spisi jer se autorica pretežito njima bavila tijekom proteklih godina istraživanja. Svakako da će nova istraživanja, zasnovana na analizi dokumenata drugog obilježja, privrednoj komponenti djelovanja iseljenika iz Zete u Mlecima pružiti potpuniju dimenziju.

Način bilježenja zetskih iseljenika u mletačkim vrelima i vremenski okvir useljavanja

Iseljenici zavičajem iz Zete bilježe se, poput većine onodobnih mletačkih građana, najčešće samo s osobnim i očevim imenom (odnosno kod žena i sa imenom supruga). Prezimena su zastupljena rijetko,¹⁰ a kao zavičajno podrijetlo bilježi se – kako je rečeno – tipizirana oznaka *de Zeta (Zetta)*. U malom broju primjera oznaci “iz Zete” se pridodaje i ime grada (*de Zeta de Antivari*) ili šire regije kojoj je – prema mletačkom poimanju istočnojadranskog prostora (koje, naravno, radi uopćenog shvaćanja nije uvijek odraz stvarnih prilika) – pripadao i prostor Zete.¹¹ Ovdje je ipak potrebno napomenuti da se uz prostor Zete katkada vezuju i gradovi koji joj u tome trenutku nisu pripadali (Bar), ali i šire područje koje mletački izvori često uopćeno nazivaju Albanija ili Dalmacija. Jednako tako, potrebno je naglasiti da se ime Zeta u ovoj vrsti mletačkih izvora kontinuirano bilježi kroz cijelo XV i XVI stoljeće te (iako u manjoj mjeri) i u XVII stoljeću što znači da su u nekim povijesnim etapama za crnogorsku državu zapravo usporedo funkcionirala dva imena – Crna Gora i Zeta.

Raščlamba zabilježbe zetskih useljenika u mletačkim izvorima (ponaјprije u oporukama) pokazuje nam da se njihovo prisutstvo u Mlecima intenzivno odvija od sedamdesetih godina XV stoljeća do oko dvadesetih godina XVII stoljeća (vidjeti: *Prilog 1*). Unutar toga razdoblja iseljenici iz Zete su najintenzivnije zabilježeni u pedesetogodišnjem razdoblju od oko 1475. do 1525. godine. Nakon toga njihov broj sve više opada, a u XVII stoljeću iseljenici *de Zeta* bilježe se samo u pokojem pojedinačnom primjeru.

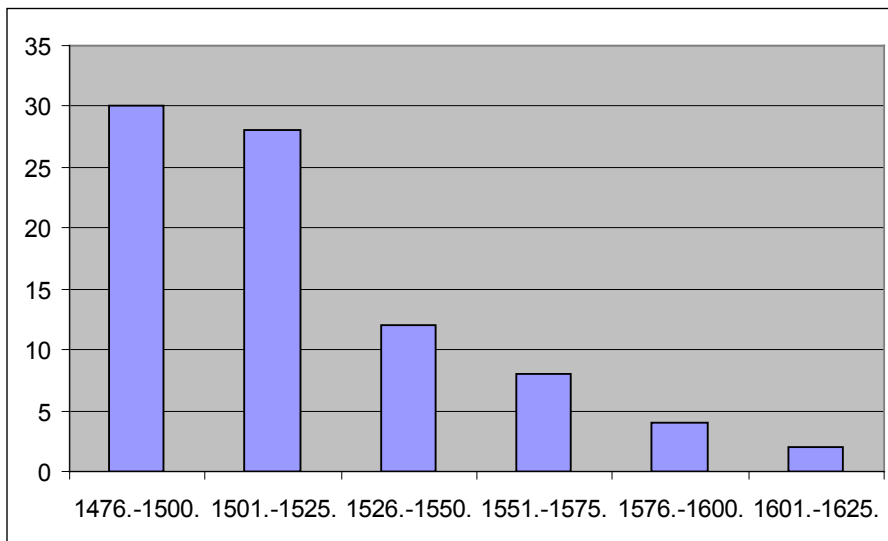
Međutim, godina bilježenja zetskih iseljenika u ovoj vrsti izvora ne mora nužno značiti i vrijeme njihovog useljavanja u Mletke. Ukoliko uzmemo u obzir da su oporuke najčešće pisane u zrelijoj i starijoj životnoj dobi te da su njihovi protagonisti vjerojatno već oko 15-20 godina nazočni u Mlecima, tada se najintenzivnije doba njihove nazočnosti u gradu na lagunama može smjestiti u razdoblje od oko 1440. do 1470. godine. Takvi su pokazatelji uglavnom u skladu s općim značajkama iseljavanja sa šireg područja istočne obale Jadrana,¹² a u primjeru zetskih iseljenika možemo ih objasniti i činjenicom da se upravo u tom razdoblju zbivaju prijelomni vojno-politički događaji u njihovu zavičaju (osmanska osvajanja i smanje-

¹⁰ Primjerice, 1551. godine bilježi se zetski iseljenik Dimitrije *Mischia* pokojnoga Nikole (ASV, NT, b. 1208, br. 398, 8. X 1551).

¹¹ Primjerice: Marco condam Piero de Zeta de Antivari (ASV, NT, b. 70, br. 159, 27. VI 1563.); Rado de Zeta Dalmatinus (NT, b. 1339, br. 363, oko 1485.); Pasqualin condam Alessandro de Zeta de Albania (NT, b. 158, br. 754, 21. I 1584).

¹² Usporedi: L. Čoralić, *U gradu svetoga Marka*, str. 81-83, 441-442; Ista, *Tragom crnogorskih iseljenika u Mlecima*, str. 10.

nje zetskog državnog teritorija), koji će – naposljetku – dovesti i do gubitka neovisnosti Zete.

Prilog 1: Učestalost iseljavanja iz Zete u Mletke prema godini nastanka oporuke

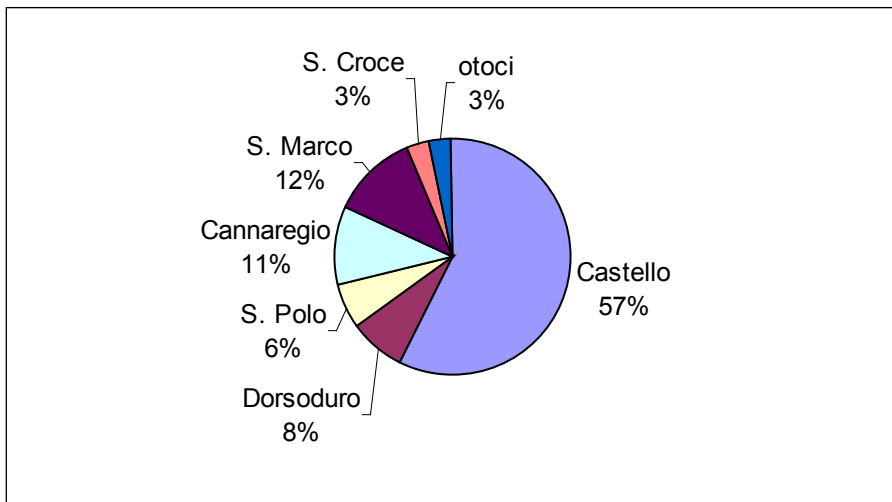
Mjesta stanovanja zetskih iseljenika u Mlecima i na otocima Lagune

Mjesta obitavanja iseljenika zavičajem iz Zete ponajprije su bile župe smještene u mletačkom istočnom predjelu (*sestiere*) Castello – višestoljetnoj središnjoj zoni stanovanja useljeničkih skupina sa istočnojadranske obale, ali i iz Grčke i sa Levanta (vidjeti: *Prilog 2*). Ondje je smješten arsenal – stoljećima vodeći vojno-pomorski kompleks na Sredozemlju i najčešće mjesto rješavanja egzistencije mnoštva stranih useljenika. U Castellu se nalaze i brojni toponomastički tragovi koji upućuju na nekoć snažnu prisutnost istočnojadranskih useljenika (*Riva degli Schiavoni, Fondamenta degli Schiavoni, Corte Piero di Lesina, Corte Solta, Corte Sabioncella, Calle Schiavona* i dr),¹³ a u srcu predjela nalazi se i njihova bratovština (Scuola degli Schiavoni, osnovana 1451. godine ponajviše zalaganjem iseljenika iz Kotora i Bara). Castello i tamošnje župe zastupljeni su u strukturi mjesta stanovanja zetskih iseljenika sa čak 57 posto, a prednjače župe S. Trinità, S. Pietro di Castello,

¹³ L. Čoralić, Od hrvatske obale do dubrovačke ulice: hrvatski prinosi mletačkoj toponomastici, *Kolo. Časopis Matice hrvatske*, god. VIII, br. 4, Zagreb, 1998, str. 57-76.

S. Severo i S. Maria Formosa, dočim su župe S. Martino, S. Provolo, S. Antonin, S. Giovanni in Bragora i S. Giustina zastupljene samo s pokojim primjerom.

Drugi mletački predjeli mnogo se rjeđe bilježe kao mjesta obitavanja zetskih useljenika. U središnjem i na neki način elitnijem predjelu S. Marco (u kojemu su objedinjene središnje ustanove mletačke države i crkvene vlasti te koji je kroz cijelu povijest prednjačio trgovačko-novčarskom aktivnošću), zetske iseljenike bilježimo u župama S. Angelo, S. Giuliano, S. Luca, S. Maurizio, S. Moisè i S. Marco (ukupno 12 posto od ukupnog broja zetskih iseljenika). U Castellu susjednom Cannaregiu useljenici iz Zete zabilježeni su sa 11 posto, ponajprije u župama S. Canciano, S. Marzilian i S. Sofia. Preostala tri mletačka gradska predjela zastupljena su s još manjim postotnim omjerom. U zapadnim rubovima grada, koje svojim župama pokriva predjel Dorsoduro, obitali su u *contradama* S. Agnesa, S. Basilio, S. Nicolò dei Mendicoli i S. Pantaleon (ukupno osam posto zetskih useljenika). U sjevernim dijelovima grada izvori ih spominju u predjelima S. Polo (šest posto, u župama S. Polo i S. Apollinare) i S. Croce (samo tri posto, u župama S. Giacomo dell’Orio i S. Eustachio). Naposljetku, manji broj zetskih iseljenika svoje je mjesto obitavanja i obavljanja profesionalne djelatnosti pronašao na otocima mletačke Lagune (tri posto) – na nedalekoj Giudecci te na udaljenijem otoku Chioggia.

Prilog 2: Mjesta stanovanja zetskih iseljenika u mletačkim predjelima i na otocima Lagune

Osim navoda o predjelu i župi obitavanja, katkada se u vrelima spominju i pobliza mjesta stanovanja iseljenika. Najčešće su označena imenovanjem vlasnika kuće u kojoj iseljenik stanuje (mletački građani i plemići te katkada duhovne osobe), a katkada je poblizi naziv imenovanje ulice ili manjeg trga (*corte*) u kojima je smješten iseljenikov dom. Tako, primjerice, Jelena pokojnoga Đurđa iz Zete obitava u kući mletačkoga plemića Giovannija Alojsija Bondulmera (Bondumier) u predjelu S. Marco (župa S. Angelo), gdje vjerojatno obavlja poslove kućne posluge, a Pavla Nikolina stanovnica je župe S. Severo u predjelu Castello *in domo magnifici domini Benedetti Gabrielis condam Ludovici*.¹⁴ *Confin S. Pietro di Castello* odnosno tamošnji *Corte S. Bartolomeo* mjesto je obitavanja Sare, supruge zetskog iseljenika i mornara Donata; Nikola Stijepov stanuje u kući koja je vlasništvo samostana S. Maria della Misericordia (predjel Cannaregio, župa S. Marziliano), a Paskva, udovica zetskog iseljenika Matije, živi na otoku Giudecca u kući koja je vlasništvo plemićke obitelji Vendramin, a smještena je preko puta samostana *delle convertite*.¹⁵

Prethodni pokazatelji nedvojbeno upućuju na usmjerenost zetskih iseljenika na istočni gradski predjel Castello, višestoljetnu središnju zonu naseljavanja nemletačkih skupina. Stoga se i po toj karakteristici iseljenici iz Zete mogu smatrati sastavnim dijelom nekoć brojne i ugledne zajednice useljenika sa šireg područja istočnojadranske obale.

Zanimanja i gospodarske mogućnosti zetskih iseljenika

Iseljenici zavičajem sa šireg područja istočnojadranske obale u prijestolnici Serenissime ponajprije su bili zaposleni u pomorskim i obrtničkim zanimanjima¹⁶ te takvu značajku bilježimo i u primjeru zetskih iseljenika. Iako njihove profesije nisu izrijekom navedene u svim dokumentima, uzorak kojime raspoložemo zorno nam otkriva glavna obilježja njihova djelovanja u Mlecima (vidjeti: *Prilog 3*). Najučestalije (33 posto) se bilježe kao pomorci, posebice kao mornari (*marinarius, marinaio*) na mletačkim trgovačkim i ratnim brodovima,¹⁷ a u nekoliko ih primjera zatičemo i kao barkariole ili gondolijere – vlasnike manjih plovila kojima se obavlja transport ljudi i robe duž mletačkih kanala i Lagune.¹⁸

¹⁴ ASV, NT, b. 132, br. 371, 16. VII 1500; NT, b. 742, br. 49, 13. II 1511.

¹⁵ ASV, NT, b. 70, br. 206, 3. XI 1557; NT, b. 542, br. 599, 3. IV 1565; NT, b. 583, br. 513, 24. VI 1603.

¹⁶ L. Čoralić, *U gradu svetoga Marka*, str. 122-141.

¹⁷ Primjerice, Damianus de Zeta marinarius (ASV, NT, b. 377, br. 203, 24. IV 1478); Iohannes de Zeta marinarius (NT, b. 876, br. 445, 16. XI 1487); Marcus condam Georgii de Zeta marinarius (NT, b. 886, br. 262, 28. X 1541).

¹⁸ Luca de Zeta condam Nicolao barcarolus (ASV, NT, b. 878, br. 76, 15. XII 1500.). Godine

Zetski iseljenici su i sa solidnih 27 posto uključeni u raznovrsna obrtnička zanimanja. Spominju se, primjerice, podstrigač sukna (*cimador*) Ivan Lukov iz Zete, obučarski majstor (*sutor*) Rade, izrađivač okvira za prozore (*fenestrarius*) Petar, škrinjar (*casselarius*) Ivan Petar (*Zanpier*), drvodjelac (*marangon*) Paško (Paskvalin) Aleksandrov i brojni drugi.¹⁹ U kontekstu uključenosti u mletačke obrte, kao i u njihova profesionalna udruženja (cehovi, bratovštine) posebno se vrijedi osvrnuti na zetskoga iseljenika i izrađivača vesla (*remer*) Nikolu. *L'arte dei remeri* ubrajala se među najstarije i posebno cijenjene obrte u Mlecima, a Statut (*Mariegola*) veslarskih meštara (iz 1307. godine) jedan je od najstarijih sačuvanih pravilnika nekog mletačkog obrtničkog društva. U udruzi veslara bilježe se kroz niz stoljeća brojni iseljenici zavičajem sa istočnojadranske obale,²⁰ a u XVI stoljeću njihov je udio najupečatljiviji. Iz toga vremena (1517. god) potječe i zaštitni znak (*insegna*) mletačkih veslara koji je izrađen – kako je navedeno u natpisu – u doba kada je udrugom predsjedavao Nikola Markov iz Mrkojevića (*Marchovichio*).²¹ U tom je kontekstu za zetske iseljenike posebno značajno djelovanje *ser* Nikole Stijepovog (*Nicolò di Steffano de Zetta*), koji se kao član uprave bratovštine veslara bilježi 1539. godine (jedan je od tri pomoćnika/*compagni* tada aktualnog predstojnika/gastalda Nadala Michaelovog).²² Godine 1545. Nikola je predstojnik udruge te se na toj funkciji u više mandata spominje sve do oko 1570. godine. U vrijeme njegova upravljanja udrugom donesene su brojne zakonske nadopune u Statut bratovštine, a odredbom iz 1555. godine (posebno istaknuta u Statutu) Nikola je uveo strože propise o obveznom plaćanju članarine svih bratima, uključivo i najviših dužnosnika u udruzi.²³ Posebno je zanimljiv navod zapisan u *Mariegoli* veslara 1. VI 1569. Iz teksta je razvidno

1511. kao pokojni spominje se zetski iseljenik i barkariol Stijepo (NT, b. 873, br. 113, 12. XI 1511).

¹⁹ ASV, NT, b. 1208, br. 398, 8. X 1551; NT, b. 958, br. 187, 13. VI 1500; NT, b. 377, br. 76, 30. X 1485; NT, b. 276, br. 128, 16. I 1583; NT, b. 158, br. 754, 21. I 1584.

²⁰ Primjerice, 1442. godine zabilježeni su Bartol i Zane iz Senja; 1495. kao predstojnik udruge veslara spominje se Luka Kotoranin, a tijekom prvih desetljeća XVII stoljeća čelna je mjesta u *Scuola dei remeri* obnašao Nikola Lukov iz Perasta. Usporedi: *La Mariegola dei remeri*, edizione critica a cura di Giovanni Caniato, elektronsko izdanje, str. 46, 59, 82, 177-178, 180-181.

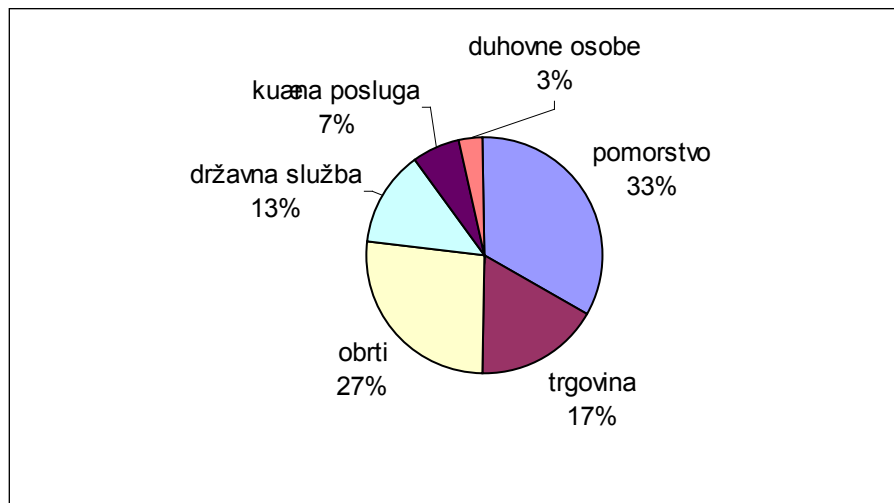
²¹ *L'arte dei remeri: i 700 anni dello statuto dei costruttori di remi* (a cura di Giovanni Caniato), Venezia, 2007, str. 72-73.

²² Nikola iz Zete spominje se, zajedno s *compagnima* Nikolom Andronikom i Dominikom Radovim (za koje također možemo s velikom sigurnošću pretpostaviti da su zavičajem sa istočnoga Jadrana, možda upravo s područja crnogorskog primorja) i gastaldom udruge Nadalom Michaelovim, u svezi utvrđivanja prava bratovštine veslara na grobnicu za njezine članove u crkvi S. Bartolomeo. Usporedi: *La Mariegola dei remeri*, edizione critica a cura di Giovanni Caniato, elektronsko izdanje, str. 133-134.

²³ *La Mariegola dei remeri*, edizione critica a cura di Giovanni Caniato, elektronsko izdanje, str. 127, 137.

da je upravo u vrijeme Nikole iz Zete obnovljena bratimska kapela veslara u crkvi S. Bartolomeo te postavljena nova oltarna pala.²⁴

Prilog 3: Zanimanja zetskih iseljenika u Mlecima

Pomorstvo i obrti činili su oko šezdeset posto zanimanja u koja su bili uključeni iseljenici iz Zete. U mnogo manjem postotnom omjeru bilježimo ih kao trgovce (17 posto). To su, primjerice, Nikola iz Zete, trgovac sirom (*vende formaggio*) koji svoje prodajno mjesto ima na *Piazza S. Marco*; Petar Matejev koji u središnjem predjelu S. Marco prodaje vino (*venditor vini*), trgovac-sitničar Rade²⁵ te prodavač rabljene odnosno iznošene robe Frano pokojnog Ivana Marije iz Zete, djelatnik na području predjela Cannaregio.²⁶

U manjem broju primjera (13 posto) zetske iseljenike bilježimo i kao nositelje nižih državnih službi pri mletačkim magistraturama i uredima. Tako je, primjerice, Pavle Lukov iz Zete procijenitelj pri uredu za vino (*stimador*

²⁴ ... et furono renovado la nostra capella di remeri in ttempo di misier Nicolò di Stefano da Zetta gastaldo ... cusi con li suoi banchi intagadi di nogera e con li sui soasoni atorno di dentro et il contratravo dentro di fuora et la fu bianchizada dentro e di fuora et oltra in questo la fu depenta con ordene di tuta la fraterna et come li ano dato de li sui denari ... et tanto più fiseme far nova la nostra palla dil laltar a li dorador et al marangon che l'a conzado come si vede. Usporedi: *La Mariegola dei remeri*, edizione critica a cura di Giovanni Caniato, elektronsko izdanje, str. 79.

²⁵ ASV, NT, b. 786, br. 7, 21. VIII 1521; NT, b. 132, br. 481, 5. XII 1501; NT, b. 960, br. 618, 5. II 1504.

²⁶ Frano se bilježi kao trgovac rabljenom robom (*strazzarol*) u razdoblju od 1612. do 1629. godine. Tada je član trgovačkih udruženja koja su okupljala upravo trgovce navedene specifikacije (ASV, Arti, b. 708: Arte dei strazzaroli, indice alfabetico, 1616-1629; b. 397: Arte dei marzeri, luminarie, anno 1612).

ad ofitium datii vini), Ivan, sin Ivana poslužitelj je (*famulo*) u magistraturi *Giustizia Vecchia*, a službenik (*oficial*) pri istome je uredu bio i Zakarija.²⁷ U nekoliko se primjera iseljenici iz Zete odnosno njihovi potomci bilježe u crkvenim službama (3,3 posto)²⁸ te – naposljetku - kada je riječ o ženama, kao kućna posluga u mletačkim obiteljima (sedam posto).²⁹

***

Iseljenici zavičajem od hrvatskoga sjevera, preko Istre, Dalmacije i Bosne do crnogorskoga primorja i Albanije uglavnom se mogu ubrojiti u sloj niže ili srednje imućnih građana. Njihov imovni status karakterizira posjedovanje skromnog kapitala, izostanak vlasništva nad nekretninama te ograničen domet poslovnih kontakata. Riječ je, ponajprije, o prethodno navedenim obnašateljima zanimanja poput običnih mornara, manje produktivnih i traženih obrtnika, kućnoj posluzi ili slabije plaćenim djelatnicima u mletačkim uredima. Takav primjer jedne niže/srednje imućne iseljenice opažamo u slučaju Ruže, supruge mornara Damjana iz Zete, koja – prigodom oporučnog obdarivanja kćeri Marije – posebno nabraja konkretne predmete kojima raspolaže u svome domu (krevet, pokrivači, jastuci, ogrtači, košulje, suknje, haljine, rubci, prstenje, pribor za jelo i slično).³⁰

Ipak, možda čak i više nego u primjeru nekih drugih zavičajnih skupina, kod zetskih iseljenika možemo izdvojiti više pojedinaca koji su u novoj domovini raspolagali znatnijim novčanim kapitalom, vlastitim nekretninama te samostalno realizirali novčane transakcije sa sunarodnjacima i mletačkim građanima. Kako bi bolje upoznali tu “elitniju” skupinu zetskih iseljenika, potrebno je nešto se konkretnije pozabaviti njihovim primjerima, razvidnim na osnovu iščitavanja oporučnih spisa. Tako se kao jedan od vrlo imućnih zetskih iseljenika s kraja XV i početkom XVI stoljeća izdvaja mornar Andrija Stijepov. Na osnovu podataka iz više njegovih opo-

²⁷ ASV, NT, b. 886, br. 303, 11. V 1550; NT, b. 132, br. 308, 28. VIII 1485; NT, b. 133, br. 552, 23. XII 1493.

²⁸ Takav je primjer svećenik i kanonik Alvise Nigro. Nećak je tada već pokojnoga Stijepa iz Zete, ali - s obzirom da nismo sigurni u podrijetlo Stijepove supruge Bernardine – ne možemo sa punom sigurnošću tvrditi da je Alvise nužno podrijetlom iz Zete (ASV, NT, b. 927, br. 10, 27. VII 1541).

²⁹ Primjerice, Jelena iz Zete služavka je u kući mletačkoga plemića Giovannija Aloisija Bondulmera (ASV, NT, b. 132, br. 371, 16. VII 1500), a Ana Božova poslužuje u domu *Laurenzii de Cixini* (?) (NT, b. 66, br. 1, 27. V 1504).

³⁰ *Rosa uxor Damiani de Zeta: Item dimitto Marine filie mee unum lectum magnum, 3 capizalos, 4 cusinos, unam coltram novam, 4 paria lintiaminum, 11 camisas de donna, tres traversas, 5 mantilas negras, 7 fazoletos, unam vestam de panno negro novam, unam investituram panni paonazzi, unam investituram de rassa verde, 2 pignolatos albos, unum pignolatum argenteum, unam traversam nigram a donna, 2 veras auri, 5 pirones, 5 coltelos, unam cavazaduram et unum fazolem de Flandria* (ASV, NT, b. 377, br. 203, 24. IV 1478.).

ručnih spisa, nastalih u rasponu od 1497. do 1527. godine, saznajemo da je posjedovao imovinu bitno veću od prosječno imućnih pomoraca. Mornar Andrija Stijepov, čiji se oporučni spisi vremenski poklapaju s razdobljem kada njegov zavičaj potpada pod osmanlijsku vlast, još uvijek posjeduje nekretnine (posjede) u domovini te ih poklanja najbližim članovima obitelji. U najfrekventnijoj trgovačko-novčarskoj zoni u Mlecima, uokolo mosta Rialto, Andrija posjeduje skladište (fontik) od čijega najma ubire znatan novčani prihod. Na osnovi podataka o darivanju članova obitelji, ali i crkvenih ustanova u zavičaju i na Svetoj Gori (o čemu će biti nešto više riječi kasnije), razvidan je njegov znatan novčani kapital (više stotina dukata izravno podijeljenih pojedincima i crkvenim ustanovama) te aktivno poslovanje s brojnim mletačkim žiteljima (među kojima su i njegovi sunarodnjaci).³¹ Drugi takav primjer odnosi se na zetskoga iseljenika Pavla Lukova, građanina koji također raspolaže solidnim novčanim kapitalom. Vlasnik je i dviju kuća (manje i veće) u predjelu Cannaregio (župa S. Canciano) te zemljišnog posjeda u Venetu (Noale). Imućni iseljenik Pavle Lukov imao je u svojoj službi i kućnu poslugu odnosno osobe koje su se za njega brinule u posljednjim godinama i mjesecima života te ih izrijeком spominje i obdaruje manjim novčanim svotama.³² Kao kućevlasnik u Mlecima bilježi se i Nikola Stijepov, trgovački poduzetnik čiji su poslovi dopirali do raznih dijelova istočnojadranskoga uzmorja (oporuka je i nastala u trenutku njegova putovanja *al viazo de Albania*). Njegove nekretnine smještene su u župi S. Pietro di Castello (*in Calle del Sarasin*), mjestu koje se može držati najučestalijom užom zonom (unutar predjela Castello) obitavanja iseljenika sa šireg područja istočnojadranske obale. Nikola svoje kuće daje u najam te od tih prihoda financira nemalu svotu miraza (200 dukata) namijenjenog kćeri Franici (*Franceschina*).³³ U imućniji dio zetskih iseljenika zasigurno se ubrajaju i Stijepo Pavlov iz Zete i njegova supruga Jelena. Raspolažu sa više stotina dukata novčanog kapitala, a ponajprije ga ostavljaju mletačkim crkvenim ustanovama te u karitativne svrhe.³⁴

Dio zetskih iseljenika u svojim je oporukama zabilježio konkretna novčana poslovanja s mletačkim građanima i sunarodnjacima. Tako, primjerice, zetska iseljenica Rada, u trenutku pisanja oporuke udovica Pavla iz Zete, izvršiteljima svoje posljednje volje određuje da se od Andrije iz Bara, negdašnjeg poslovnog sudruga njezina pokojnoga supruga, potražuju novčani

³¹ ASV, NT, b. 877, br. 734, 9. IX 1497; NT, b. 967, br. 7, 17. IV 1506. i 20. III 1518; NT, b. 786, br. 7, 21. VIII 1521; NT, b. 143, br. 53, 3. IX 1527.

³² Paulus condam Luce de Zeta: Dimitto Marie de Zara che mi serviva in infirmitate ducati 5. Item dimitto Mathie olim famule mee ducati 4. Item dimitto Clare olim massarie mee ducato uno (ASV, NT, b. 143, br. 66, 16. III 1517).

³³ ASV, NT, b. 542, br. 599, 3. IV 1565.

³⁴ ASV, NT, b. 676, br. 629, 10. XI 1509; NT, b. 742, br. 59, 15. III 1510.

iznosi (točna cifra nije navedena) stečeni njihovim zajedničkim trgovačkim poslovanjem u Flandriji.³⁵ Novčana poslovanja sa sunarodnjacima imao je i iseljenik Đurađ iz Zete koji od prijatelja Nikole, zavičajem vjerojatno također iz Zete ili s područja crnogorskog primorja, potražuje pedeset dukata,³⁶ dočim Nikola Đurđev kao svog dužnika bilježi Radu iz Paštrovića (iznos je sto dukata) te u oporučnom iskazu također spominje svoja poslovanja (ulaganja i prihode) na području Flandrije.³⁷ Naposljetku, u oporuci Luke pokojnog Rade iz Zete doznajemo da je poslovao s albanskim iseljenikom Nikolom iz Drivasta (koji mu je ostao dužan 34 dukata) te s mletačkim građaninom Faustom kod kojega je oporučitelj založio nekoliko srebrnih posuda i jedan prsten-pečatnjak u ukupnoj vrijednosti od oko 35 dukata.³⁸

Obiteljske i prijateljske veze zetskih iseljenika

Svakodnevlje iseljenika iz Zete u Mlecima, njihov obiteljski život, kao i prijateljske veze i poznanstva, nisu se bitnije razlikovali od drugih stanovnika grada na lagunama. Jedan od pokazatelja koji ipak upućuje na određene posebnosti jest povezanost unutar istovrsne skupine, ali i njihove učestale veze s drugim iseljenicima, posebice sa onima koji zavičajem također potječu sa istočne jadranske obale. Stoga je raščlamba tih podataka, osim za upoznavanje privatnog i svakodnevnog života zetskih useljenika, ujedno i dodatno saznanje o drugim, ponajprije slavenskim useljeničkim skupinama. Rječito posvjedočenje koje govori tome u prilog su brakovi. Naime, iz oporučnih spisa doznajemo da su iseljenice/iseljenici zavičajem iz Zete brojne brakove sklapali s osobama istoga zavičajnog podrijetla,³⁹ kao i sa osobama iz krajeva koji se nalaze u njihovoj neposrednoj blizini (Paštrovići, Kotor).⁴⁰ Također, u nekoliko primjera zetski se iseljenici bilježe u brakovima s iseljenicima iz dalmatinskih i sjevernojadranskih gradova. Tako je Rada Pavlova iz Zete supruga senjskog iseljenika i obućara Mateja, bačvar Đurađ Ivanov

³⁵ Rečena oporučiteljica manju novčanu svotu (šest dukata) potražuje i od mletačkog građanina Giovannija Pizola (ASV, NT, b. 960, br. 664, 20. XII 1502.).

³⁶ ASV, NT, b. 753, br. 72, 26. VIII 1507.

³⁷ ASV, NT, b. 968, br. 395, 3. III 1508.

³⁸ ASV, NT, b. 968, br. 253, 23. IV 1513.

³⁹ Primjerice, iz Zete su supružnici Oliva i mornar Nikola Radov (ASV, NT, b. 877, br. 906, 12. XII 1495), dočim je Rada iz Zete u trenutku pisanja svoje oporuke udovica zetskog iseljenika Petra (NT, b. 960, br. 664, 20. XII. 1502.). Zetsko podrijetlo vjerojatno je i u primjerima Miloša, supruga Klare Ostojine iz Zete (NT, b. 878, br. 76, 15. XII 1500), Rade – supruge zetskog trgovca vinom Petra Matejevog (NT, b. 132, br. 481, 5. XII 1501.), kao i Stane, udovice Petra iz Zete (NT, b. 968, br. 448, 14. IV 1506).

⁴⁰ Angezina, udovica Petra Radovog iz Zete supruga je Kotoranina Marina, a Matija Andrišina u prvome je braku bila udana za paštrovskog iseljenika Dominika (ASV, NT, b. 786, br. 19, 3. XI 1515.; NT, b. 659, br. 659, 1. X 1544).

iz Zete oženio je splitsku iseljenicu Margaretu, dočim se Paskva Lukova spominje kao supruga zadarskoga iseljenika Jurja.⁴¹

Oporučni podaci u kojima se na različite načine spominju najbliži članovi obitelji i rodbine uglavnom su istovjetni svakom onodobnom žitelju grada na lagunama. Članovi najbliže obitelji svakoga pojedinca (suprug/supruga, djeca, braća i sestre, živeći roditelji) smatraju se osobama najvećega povjerenja i odanosti te se gotovo redovito traži njihova nazočnost i suglasnost u svojstvu izvršitelja (*commissarii*) ili svjedoka prilikom sklapanja različitih ugovora i pisanja posljednjih useljenikovih odredbi (oporuke, kodicili, inventari). Osim toga, prilikom podjele useljenikove imovine, članovi najuže rodbine redovito su isticani i obdarivani prije svih drugih te se među njima obično nalazi i glavni nasljednik svih oporučiteljevih dobara. Sukladno svojim imovnim mogućnostima oporučitelji zasebnim legatima obdaruju članove obitelji i rodbine. Najčešće se darivaju novčane svote te predmeti iz oporučiteljeve pokretne imovine (u primjeru imućnijih iseljenika i nekretnine) te nam takvi primjeri dodatno potvrđuju međusobnu povezanost unutar useljeničkih obitelji, ali i odaju njihovo materijalno stanje i kulturu stanovanja.⁴²

Prijatelji i poznanici sljedeći su, također nezaobilazan krug svakodnevne komunikacije zetskih iseljenika u mletačkoj sredini. Oni se bilježe kao izvršitelji posljednje volje oporučitelja, svjedoci pri sastavljanju i potpisivanju oporuke te kao obdarenici dijelom oporučiteljeve imovine. Najčešće je riječ o osobama sličnoga društvenog statusa, skromnih ili srednjih imovnih mogućnosti, koji prebivaju u istim ili obližnjim predjelima (Castello, S. Marco) i župama te obavljaju sličnu profesionalnu djelatnost. Katkad su njihovi najbliži prijatelji osobe najvećeg oporučiteljeva povjerenja te im se - poglavito ako oporučitelj nema bližih članova obitelji i rodbine - povjerala izvršenje njegove posljednje volje i dariva dio imovine. U oporukama iseljenika iz Zete čest je spomen njihovih sunarodnjaka u svojstvu izvršitelja njihove posljednje volje. U tom kontekstu prednjače iseljenici iz Zete,⁴³ a ni-

⁴¹ ASV, NT, b. 66., br. 359, 15. XI. 1481; NT, b. 959, br. 325, 22. I. 1514; NT, b. 641, br. 337, 18. VII 1542.

⁴² Rada relicta condam Georgii de Zeta marinarii: Dimitto Nicolose mee nepti olim filie Luce de Lago condam fratris mei habitanti in Lago unam investituram de pano paonazzo. Item dimitto Vicentie alie nepti mee filie Catarine commissarie mee aliam meam investituram de panno in rosa fulcito. Item dimitto Menege mee consobrine unam vestituram de sarzia paonazzi. Item Stane mee nepti 3 fazolettas pro anima mea. Residuum dimitto Marco nepoti meo carissimo (ASV, NT, b. 960, br. 665, 27. VII 1496); Andrea condam Stephani de Zeta: Dimitto Rado fratri meo ducati 20 et una mea vesta ex melioribus et 5 camisas. Item sorori mee Stoislave ducati 20 et sibi fiat una vestura. Item Franceschine nepti mee ducati 20 et sorori sue Vicentie alios ducatos 20. Item Stanisse nepti mee de partibus Apulie ducatos 30 (NT, b. 877, br. 734, 9. IX 1497).

⁴³ Izvršitelji oporuke Đurda Pavlovog su njegov nećak Grgur te prijatelj Andrija Stijepov iz Zete (ASV, NT, b. 742, br. 59, 15. III 1510), izrađivač šešira Luka iz Zete u istoj se

je rijedak spomen i iseljenika iz Kotora, Bara, Paštrovića, Budve i Skadra.⁴⁴ Iseljenici s područja Zete odnosno Crne Gore zabilježeni su i kao svjedoci prilikom sastavljanja i ovjere oporuke svojih nekadašnjih zavičajnika nastanjenih u Mlecima. Tako je, primjerice, Jelena iz Zete jedna od svjedokinja oporuke Marije, supruge zetskoga iseljenika Božidara (druge svjedokinje su Rada iz Zadra i Margareta s otoka Murana), dočim se barkariol Luka iz Zete te *Damianus de Montenegro condan Petri* bilježe kao svjedoci u oporučnom iskazu Klare iz Zete.⁴⁵

Učestali su, nadalje, i podaci o legatima kojima zetski iseljenici darivaju svoje prijatelje i znance zavičajem iz raznih dijelova istočnojadranske obale. I ovdje su najčešće zastupljeni njihovi sunarodnjaci istovjetnog zavičajnog podrijetla (iz Zete), ali također i Kotorani, iseljenici s područja Skadarskoga jezera,⁴⁶ kao i iz Paštrovića i Mrkojevića. Kao i u prethodnim slučajevima, i ovi su primjeri vrijedna i neposredna ilustracija prožimanja i unutarnje komunikacije među zavičajnim iseljeničkim skupinama u novoj sredini te ih je potrebno detaljnije navesti. Tako, primjerice, Ivan iz Zete dariva jedan svoj prsluk *a Novello de Zeta* te izrijeком napominje kako se od prodaje dijela njegovih pokretnina trebaju namiriti dugovi koje oporučitelj ima prema zetskom iseljeniku Radi.⁴⁷ Oporučni spis Klare pokojnog Ostoje prava je riznica podataka o povezanosti te iseljenice s osobama istoga zavičajnoga podrijetla. Osim što su zetski odnosno crnogorski iseljenici svjedoci prilikom sastavljanja njezine oporuke, Klara glavnim nasljednicima svoje, vjerojatno skromne imovine, imenuje Radu iz Zete zvanog Glatina te njegovu suprugu i svoju imenjakinju Klaru.⁴⁸ Izdašan darivanjima je i zetski iseljenik Ivan Đurđev koji svom kumu (*compare*) i prijatelju Ivici (*Zanetto*) iz Zete dariva čak 200 dukata, dočim upola manju svotu ostavlja Margare-

funkciji bilježi u oporuci imenjaka i sunarodnjaka Luke Alojzijevoг (NT, b. 777, br. 286, 1. X 1521), a podstrigač sukna Ivan Lukov osoba je najvećega povjerenja Dimitrija pokojnog Nikole *Mischia* iz Zete (NT, b. 1208, br. 398, 8. X 1551).

⁴⁴ Primjerice, mornar Đurađ iz Kotora izvršitelj je oporučnih legata zetske iseljenice Rade (ASV, NT, b. 960, br. 664, 20. XII 1502), a zapovjednik galije Božo iz Kotora na isti je način zabilježen u oporuci Nikoloze, udovice zetskog trgovca Rade (NT, b. 960, br. 618, 5. II 1504). Alvisе iz Paštrovića jedan je od oporučnih povjerenika Pavla Lukovog iz Zete (NT, b. 930, br. 529, 15. V 1528). U oporuci Nikole iz Zete sva su tri izvršitelja oporuke njegovi sunarodnjaci – Ivica iz Kotora, Đurađ Martinov iz Bara te Rade iz Zete (NT, b. 968, br. 395, 3. III 1508). Skadranin Nikola bilježi se kao *commissarius* u oporuci zetskog mornara Lazara (NT, b. 792, br. 124, 31. I 1509), a ista je uloga namijenjena i Damjanu iz Budve, izvršitelju oporuke Pavla Lukova iz Zete (NT, b. 143, br. 66, 16. III 1517).

⁴⁵ ASV, NT, b. 651, br. 113, 25. XI 1478; NT, b. 878, br. 76, 15. XII 1500.

⁴⁶ Iseljenici zavičajem s područja Skadarskoga jezera mogu se, u širem smislu, također smatrati dijelom zetske iseljeničke skupine. Ipak, radi činjenice da su u mletačkim vrelima posebno označeni (*de Lago*), ovdje ih ipak tretiramo odvojeno.

⁴⁷ ASV, NT, b. 742, br. 20, 15. VII 1479.

⁴⁸ ASV, NT, b. 878, br. 76, 15. XII 1500.

ti Gugeša, također vjerojatno iseljenici zavičajem s crnogorskog područja.⁴⁹ Jedan od najučestalijih darovatelja sunarodnjaka zasigurno je bio i već više puta spominjani mornar Andrija Stijepov. U oporuci pisanoj 1506. godine dariva dva dukata Lauri, kćeri Rade iz Zete te *alla madre del detto Rade ducati doi*, a u istovrsnom spisu nastalom 1521. godine sa po deset dukata obdaruje Petra iz Paštrovića, obučara Jakova Spličanina te Marka Nikšinog zvanog *Grando* iz Mrkojevića.⁵⁰ Iseljenici s područja Skadarskoga jezera ili iz samoga Skadra zabilježeni su u nekoliko oporuka zetskih iseljenika. Tako Rada, udovica Đurđa iz Zete, ostavlja Boneti, kćeri barkariola Nikole *de Lago* dvije svoje košulje i jednu pregaču; Jelena, supruga Luke iz Zete oporučno poklanja kćeri Marina iz Skadra (ne navodi se osobno ime obdarenice) jednu crvenu haljinu i jednu pregaču, dočim mornar Lazar dariva kćeri Luke iz Skadra dva dukata.⁵¹ U nekoliko zetskih oporuka bilježimo i kotorske iseljenike. Tako je mornar Đurađ Kotoranin izvršitelj oporuke te jedan od glavnih nasljednika imovine Rade iz Zete, a Marija, udovica kotorskog mornara Nikole obdarena je legatom Katarine, supruge zetskog iseljenika i bačvarskog majstora Đurđa (daruje joj se jedna haljina).⁵² Naposljetku, u oporuci Marije, udovice zetskog iseljenika Andrije, zabilježen je pomorac Marko iz Mrkojevića kojemu se ostavlja pedeset dukata, dok se njegovim kćerima poklanja dio odjevnih predmeta, pokućstva i posteljine.⁵³

Bogat je i raznovrstan i popis zetskih iseljenika spomenutih u oporučnim spisima mletačkih žitelja zavičajem iz drugih dijelova istočnojadranske obale. I ovdje je, s obzirom na vrijednost zabilježenog gradiva, zahvalno iznijeti konkretne primjere. Tako se, navedimo konkretne slučajeve, niz zetskih iseljenika bilježi u svojstvu izvršitelja oporuka iseljenika od Senja do Kotora.⁵⁴ U dva se primjera isti iseljenik iz Zete bilježi kao svjedok prigodom zapisivanja oporuka istočnojadranskih iseljenika. To je niži državni službenik pri uredu *Giustizia Vecchia* Ivan iz Zete koji svjedoči u oporukama Stane, supruge Andrije iz Paštrovića te u iskazu posljednje volje Ivana iz Splita.⁵⁵ Ise-

⁴⁹ ASV, NT, b. 1183, br. 232, 22. II 1526.

⁵⁰ ASV, NT, b. 967, br. 7, 17. IV 1506; NT, b. 786, br. 7, 21. VIII 1521.

⁵¹ ASV, NT, b. 960, br. 665, 27. VII 1496; NT, b. 71, br. 61, 1. X 1506; NT, b. 792, br. 124, 31. I 1509.

⁵² ASV, NT, b. 960, br. 664, 20. XII. 1502; NT, b. 958, br. 168, 31. V 1509.

⁵³ ASV, NT, b. 930, br. 466, 19. V 1536.

⁵⁴ Trgovac Rade iz Zete jedan je od izvršitelja oporuke senjskog mornara Jurja Antunova (ASV, NT, b. 876, br. 376, 17. VII 1477.), a Obliša iz Zete na isti se način spominje u oporuci Baranke Katarine (NT, b. 878, br. 74, 20. XI 1492). Kotoranka Katarina jednim od svojih povjerenika za izvršenje legata imenuje obučara Radu iz Zete, a njegovoj kćeri Katarini poklanja dio svoje odjeće i posteljine (NT, b. 958, br. 187, 13. VI 1500). U oporuci Jelene, udovice Bože Kotoranina, izvršitelji su Stijepo Tartaro iz Grbalja, Stano iz Šibenika te Nikola iz Zete (NT, b. 408, br. 116, 5. II 1516).

⁵⁵ ASV, NT, b. 133, br. 544, 23. XI 1482; NT, b. 132, br. 308, 28 VIII 1485.

ljenici iz Zete katkada su zabilježeni i kao osobe kojima se dariva dio imovine oporučitelja sa istočnojadranske obale. Tako Baranin Nikola Bonis ostavlja *Lene uxori Angeli de Zeta unum meum palium sive mantellum*, dočim Katarina iz Bara poklanja Luciji, supruzi Đurđa iz Zete, jednu haljinu kupljenu u Flandriji te jedan krzneni ogrtač.⁵⁶

Iseljenici iz Zete nisu bili, spomenuto je već na više mjesta, izolirana skupina te je – razvidno je na osnovu uvida u njihove oporuke – bila razvijena i njihova komunikacija s domicilnim stanovništvom Mletaka. O tome posvjedočuju – u svojstvu izvršitelja oporuke, svjedoka ili obdarenika dijelom imovine zetskih oporučitelja – brojni mletački žitelji talijanskoga podrijetla. Kovači, krznari, obučari, krojači, izrađivači škrinja i oružja, tesari i kalafati, ali i zlatari, draguljari, kipari, sitnoslikari, knjižari i tiskari te prodavači najrazličitije specifikacije, samo su neka od zanimanja mletačkih građana koje bilježimo u oporukama iseljenika iz Zete. Neki od njih su “izvorni” mletački građani, a često je riječ o useljenicima iz drugih dijelova Italije, mahom s područja koje je ulazilo u sastav Mletačke republike.

U prethodnim navodima konkretno su – u svrhu izravne ilustracije i posvjedočenja – navedeni brojni primjeri koji govore o obiteljskom i društvenom svakodnevlju zetskih iseljenika u Mlecima. Izvori rječito kazuju kako je riječ o društveno aktivnoj zajednici koja je bila u doticaju sa svim slojevima mletačkoga žiteljstva. Iako podaci vrve dokazima o njihovim suнародnjačkim vezama (obiteljskim i prijateljskim), činjenica jest da je očita i njihova učestala komunikacija s domaćim, mletačkim žiteljstvom. Slična obilježja opažamo i prilikom raščlambe društvenoga svakodnevlja iseljenika iz drugih dijelova istočnoga Jadrana u Mlecima te se po tim značajkama te useljeničke skupine mogu ubrojiti u društvenom aktivnošću prilagodljive zajednice kojima promjena mjesta boravka nije značila kulturni šok, već su u novoj sredini – daleko od ratnih nedaća i ugroženosti – nastavljali ili započinjali život koristan i plodonosan po cijelu društvenu zajednicu.

Crkva, crkvene ustanove i duhovne osobe u oporukama zetskih iseljenika

Zetski iseljenici u Mlecima bili su – razvidno je iz dokumenata - snažno povezani s crkvom, crkvenim ustanovama i duhovnim osobama.⁵⁷ Nji-

⁵⁶ ASV, NT, b. 133, br. 475, 18. I 1490; NT, b. 878, br. 74, 20. XI 1492.

⁵⁷ Pretežito je riječ o katoličkim crkvenim ustanovama, ali i o – što će se pokazati iz analize – pravoslavnoj crkvi (u Mlecima je to Grčka pravoslavna crkva). U nizu primjera vidljivo je da stroga podjela na katoličke i pravoslavne vjernike tada nije postojala, već je objedinjavajuća pripadnost kršćanskoj vjeri dominirala duhovnim svjetonazorom onovremenih građana Mletaka. Zetski iseljenici, koji su bili tijesno povezani i s katoličkim i pravoslavnim crkvenim ustanovama u iseljeništvu i u zavičaju, zoran su potkrijepta te tvrdnje.

hove su oporuke, nalik drugim vjernicima nastanjenim u gradu na lagunama, prepune konkretnih podataka o njihovu odnosu s brojnim tamošnjim crkvama, samostanima, bratovštinama, hospitalima, ali i sa svećenicima i redovnicima. Iščitavanje i raščlamba te skupine oporučnih iskaza važan su izvor za proučavanje vjerskoga svakodnevlja, religioznosti i povezanosti zetskih iseljenika s mletačkim crkvenim ustanovama, ali i dodatno svjedočanstvo o njihovim običajima, navikama, materijalnoj kulturi, gospodarskim mogućnostima i društvenom statusu.

Jedan od prvih podataka o povezanosti zetskih iseljenika s mletačkim vjerskim ustanovama odnosi se na odabir posljednjeg počivališta. Mjesto sahrane ponajprije se nalazi u župama odnosno predjelima njihova stanovanja te se kao posljednja počivališta najčešće bilježe grobnice u crkvama predjela Castello (prednjače grobnice u uglednoj franjevačkoj crkvi S. Francesco della Vigna),⁵⁸ dočim su one smještene u drugim dijelovima grada zastupljene znatno manje.⁵⁹

Određivanje mjesta pokopa u uskoj je vezi s pojašnjavanjem drugih sastavnica koje čine pogrebne običaje. Stoga u oporukama zetskih iseljenika bilježimo odredbe o služenju misa zadušnica u spomen na pokojnika i njegove pretke. Takve se mise najčešće slave u crkvama u kojima se nalazi posljednje počivalište oporučitelja, ali i u crkvama s kojima je iseljenik tijekom života bio intenzivnije povezan. Kako je to običaj, oporučitelji *per elemosina* za služenje misa ostavljaju dio svoje imovine (sukladno njihovim mogućnostima i željama, najčešće je riječ o iznosu od nekoliko dukata), a u nizu se primjera izriječno bilježi i ime svećenika kojemu se povjера vršenje službe Božje.⁶⁰ U pojedinosti pri obredu sahrane ubrajaju se i odredbe o odjeći

⁵⁸ Rada relicta Georgii de Zeta: ... sepelire apud S. Francesco Vinea (ASV, NT, b. 960, br. 665, 27. VII 1496.); Lena uxor Stephani de Zeta: ... corpus meum sepelire apud ecclesiam S. Francesci (NT, b. 676, br. 629, 10. XI 1509); Agnesina relicta Piero de Zeta: ... sepelire ad S. Francesco della Vigna (NT, b. 786, br. 19, 3. XI 1515). Kao mjesta pokopa zetskih iseljenika u predjelu Castello u pojedinačnim se primjerima bilježe još i grobnice crkava S. Maria Formosa, S. Trinità, SS. Giovanni e Paolo (dominikanska bazilika), S. Pietro di Castello (mletačka katedrala), S. Domenico, S. Giustina i dr.

⁵⁹ Tako, primjerice, Rada iz Zete određuje svojim posljednjim počivalištem grobnicu u augustinskoj crkvi S. Stefano u predjelu S. Marco (ASV, NT, b. 960, br. 664, 20. XII 1502). Pokop u vlastitoj grobnici u crkvi S. Rocco (predjel S. Polo) želja je imućnog Pavla iz Zete (NT, b. 202, br. 345, 4. VII 1520.), dočim će zemni ostatci Margarete, udovice Marka iz Zete, prema njezinoj želji počivati u crkvi S. Nicolò dei Mendicoli u zapadnom predjelu Dorsoduro (NT, b. 685, br. 1406, 1. VII 1599).

⁶⁰ Eustachius Radi de Zeta: Dimitto pro missis S. Marie et S. Gregorii ducati 3 per prete Francesco Carari de S. Juliani (ASV, NT, b. 377, br. 28, 20. II 1476); Catarina condam Radi de Zeta: Item dimitto ducati 3 pro missis S. Marie et S. Gregorii celebrandis per prete di S. Maria Formosa. Item celebrare messe 30 subito post mortem meam et habeat ducatum unum pro anima mea (NT, b. 377, br. 41, 16. VI 1478); Maria uxor Bosidari de Zetta: Dimitto pelbano S. Antonii unam vestam meam de panno meliore ut dicat messe per

(habitu) pokojnikove sahrane, kao i imenovanje pratnje koja će nazočiti njegovom posljednjem ispraćaju. Slijede oporučne odredbe koje se odnose na upućivanje jedne ili više oporučitelju bliskih osoba na hodočašće za oprost grijeha i spas pokojnikove duše (tzv. zamjenska hodočašća), a vrijedno je napomenuti da se osim tradicionalnih svetišta u samim Mlecima (S. Lorenzo, S. Pietro di Castello, S. Croce i S. Trinità), u oporukama zetskih iseljenika susreću i druga glasovita talijanska hodočasnička stjecišta (Asiz, Rim).⁶¹

Legati zetskih iseljenika upućeni mletačkim crkvama i samostanima dijelom su namijenjeni kao nadoknada za troškove sahrane, služenje misa zadušnica ili kao milodar za vršenje pogrebnih obreda i sudjelovanje tamošnjega svećenstva u posljednjem ispraćaju. Brojni se legati darivaju bez pojašnjavanja obveza crkvene ustanove prema oporučitelju. S obzirom na vrste legata, pretežito se upućuju novčane svote čiji je iznos sukladan socijalnom statusu i imovnim mogućnostima iseljenika. Nekoliko se iseljenika zavičajem iz Zete izdvaja iznimno bogatim darovnicama mletačkim crkvenim ustanovama. Tako, primjerice, Nikola iz Zete, uz niz navoda koji se odnose na mjesto posljednjega počivališta i služenje misa-zadušnica, izrijeком spominje i sa po pola dukata obdaruje mletačke crkve S. Fantino i S. Maria dei Miracoli te samostan S. Maria delle Grazie.⁶² Dug je i popis crkava nadarenih oporučnom željom Jelene, supruge zetskoga iseljenika Stijepa. Nabrajaju se crkve odnosno samostani S. Fantino, S. Maria Maggiore, S. Maria delle Grazie, S. Croce, S. Maria dei Miracoli, S. Maria della Fava, S. Moisè, S. Maria della Celestia, S. Francesco della Vigna, S. Giovanni Laterano, S. Martino i S. Maria degli Angeli (potonje dvije smještene su na otoku Muranu), a poklanjaju im se manje novčane svote.⁶³ Intenzivne veze s mletačkim crkvama razvidne su i na osnovu iščitavanja oporučnih legata Pavla Lukova. Pretežito je riječ o ženskim samostanima u Mlecima i na Muranu (SS. Cosma e Damiano, S. Sepulchro, S. Maria dei Miracoli, S. Clara, S. Croce, S. Maria Maggiore), a novčani iznosi koji im taj imućni iseljenik ostavlja najčešće iznosi pet dukata.⁶⁴

Novčane svote darovane mletačkim crkvama i samostanima variraju sukladno imovnim mogućnostima, ali i željama samih oporučitelja. Katkada

---

l'anima mea (NT, b. 651, br. 113, 25. XI 1478); Nicolaus de Zeta: *Dimitto Petri officianti in ecclesia S. Severi ducatos tres pro missis* (NT, b. 651, bez br, 8. II 1491); Bernardina relicta Stephano de Zeta: *Item lasso che siano celebrate le messe de S. Gregorio e S. Maria per li frati di S. Domenico a qualli lasso ducati tre* (NT, b. 927, br. 10, 27. VII 1541).

⁶¹ Lucretia uxor Iohannis de Zeta: ... *mittere ad Crucem, S. Trinitatem, S. Laurentii et ad Asisum* (ASV, NT, b. 876, br. 445, 16. XI 1487); Agnesina relicta Pietro de Zeta: ... *mittere ad Castello, S. Croce, S. Laurentio et S. Maria de Loreto* (NT, b. 786, br. 19, 3. XI 1515).

⁶² ASV, NT, b. 651, bez br, 8. II 1491.

⁶³ ASV, NT, b. 676, br. 629, 10. XI 1509.

⁶⁴ ASV, NT, b. 143, br. 66, 16. III 1517.

su darovnice iskazane bez posebnih dodatnih objašnjenja o namjeni poklonjenog novca, a katkada je izrijeком navedeno da se novčani legat mora utrošiti za potrebe gradnje ili uređenja (*per fabrica*) dotične crkvene ustanove. Tako, primjerice, Katarina Radova iz Zete ostavlja dvadeset dukata *pro fabrice ecclesie S. Maria Formosa*, dočim Ivan čak sto dukata namijenjuje za gradnju samostana S. Giuseppe.⁶⁵ Dobra (*Bona*), udovica zetskog iseljenika Lazara stanovnica je predjela Castello u župi S. Trinità. Ondje će, prema želji oporučiteljice, biti ugrobljeni i njezini zemni ostatci, a svojoj župnoj crkvi Dobra namijenjuje za troškove održavanja skromnu svotu od jednoga dukata.⁶⁶ Sličan slučaj bilježimo i u primjeru Jelene, supruge Luke iz Zete, koja crkvi S. Trinità dariva, također *per fabrica*, iznos od dva dukata.⁶⁷

Mletačke bratovštine (*Scuole*) zabilježene su u oporukama zetskih iseljenika vrlo često. Ponajprije je riječ o bratovštinama smještenim u predjelu i župi oporučiteljava mjesta stanovanja (tzv. župske bratovštine), a pripadnici zetske zajednice često su bili i njihovi aktivni članovi. Mletačkim se bratovštinama – sukladno stupnju uključenosti oporučitelja u njihov rad i aktivnosti – dariva dio iseljenikove pokretne imovine ili manja novčana svota.⁶⁸

U oporučnim spisima negdašnjih žitelja grada na lagunama darovnice tamošnjim ubožistima (hospitalima) smatrane su uobičajenim činom. Zetski iseljenici nisu se pri tome nimalo razlikovali od svojih sugrađana te stoga u njihovim oporučnim spisima učestalo bilježimo darivanje mletačkih hospitala, u prvome redu onih najpoznatijih (Madonna della Pietà, SS. Giovanni e Paolo, Ospedale degli Incurabili, S. Antonio i dr).⁶⁹

Dolazeći s područja koje je upravo u posljednjim desetljećima XV stoljeća te početkom XVI stoljeća proživljavalo dramatično razdoblje svoje povijesti, zetski su iseljenici – mnogo više od onih mletačkih stanovnika koji nisu iskusili ratne nedaće i sudbinu prognanika – pokazivali socijalnu osjetljivost prema siromašnim odnosno egzistencijalno ugroženim sugrađanima. Otuda u njihovim oporukama nemali broj legata kojima se za siromašne građane ili za miraz djevojkama iz neimućnih obitelji ostavlja značajan dio iseljenikove imovine. Primjerice, Antonijo Nikolin iz Zete svu svoju imovinu neraspodijeljenu legatima dariva supruzi, a nakon njezine smrti imetak će se

⁶⁵ ASV, NT, b. 377, br. 41, 16. VI 1478; NT, b. 1183, br. 232, 22. II 1526.

⁶⁶ ASV, NT, b. 71, br. 24, 28. II 1490.

⁶⁷ ASV, NT, b. 71, br. 61, 1. X 1506.

⁶⁸ Bona relicta Lazari de Zeta: Item dimitto Scole ecclesie S. Trinitatis de quo ego sum ducatum unum. Item Scole S. Ursule dimitto ducatum unum (ASV, NT, b. 71, br. 24, 28. II 1490); Nicolaus de Zeta: Item dimitto fratribus Scole S. Fantini ducatum unum (NT, b. 968, br. 395, 3. III 1508); Lucha de Zeta condam Radi: Dimitto Scole Corporis Christi a S. Laurentii libras tres (NT, b. 968, br. 277, 10. IX 1515).

⁶⁹ ASV, NT, b. 66, br. 359, 15. XI 1481; NT, b. 143, br. 53, 3. IX 1527; NT, b. 927, br. 10, 27. VII 1541.

raspodijeliti za udaju siromašnih djevojaka.⁷⁰ Niz legata upravljenih u karitativne svrhe bilježi oporuka Helene, supruge Stijepa iz Zete. Deset dukata poklanja *pro pauperes Christi*, siromašnim članovima bratovštine Spirito Santo u crkvi S. Maria Formosa ostavlja dva dukata, a četiri dukata izričito je namijenjeno za siromahe njezine župe S. Severo u predjelu Castello.⁷¹ Na kraju, u ovome je kontekstu darivanja posebno zanimljiv legat često spominjanog mornara Andrije Stijepovog koji izvršiteljima svoje posljednje volje određuje da na dražbi prodaju dio njegova pokućstva i odjeće te od prihoda svake godine obdare siromahe na ulici koja vodi prema mletačkoj crkvi S. Antonio i to upravo na blagdan Sv. Antuna (13. lipanj).⁷²

Uključenost u vjersko svakodnevlje grada na lagunama ogledala se i kroz učestale veze zetskih iseljenika s duhovnim osobama. Stoga u njihovim oporukama tamošnje svećenike, redovnike, klerike, laičke redovnice i druge obnašatelje crkvenih službi bilježimo u svojstvu izvršitelja oporučnih spisa, kao svjedoke te obdarenike dijelom oporučiteljeve imovine. Iako je ponajprije riječ o domaćim, mletačkim svećenicima, opažamo i primjere u kojima su spomenute duhovne osobe zavičajem sa istočnojadranske obale ili su članovi oporučiteljeve obitelji odnosno rodbine.⁷³

***

Bratovština Sv. Jurja i Tripuna (*Scuola degli Schiavoni*), osnovana 1451. godine u srcu predjela Castello, stoljećima je bila središnja ustanova okupljanja iseljenika zavičajem od sjevera Hrvatske do crnogorskog primorja i unutrašnjosti.⁷⁴ Uključenost u rad te ugledne mletačke udruge, koja se u

⁷⁰ ASV, NT, b. 296, br. 27, 15 X 1561. Za istu svrhu čak 400 dukata namijenjuje imućni zetski iseljenik Ivan (ASV, NT, b. 1183, br. 232, 22. II 1526.).

⁷¹ ASV, NT, b. 676, br. 629, 10. XI 1509.

⁷² ASV, NT, b. 786, br. 7, 21. VIII 1521.

⁷³ Svećenik Poneša (čije poblize podrijetlo nije poznato) izvršitelj je oporuke Menege, supruge Mihajla iz Zete (ASV, NT, b. 377, br. 60, 26. VIII 1482.). U oporuci Dobre, udovice Lazara iz Zete, spominje se njezin rođak – svećenik Nikola – te mu se dariva jedan dukat (NT, b. 71, br. 24, 28. II 1490). U oporuci pisanoj 1550. godine Pavao Lukov više puta spominje kći Luciju, tada predstojnicu samostana Madonna delle Grazie u Mestrama te joj dariva sav svoj imetak neraspodijeljen drugim legatima (NT, b. 886, br. 303, 11. V 1550.).

⁷⁴ O povijesti rečene bratovštine postoji opsežna literatura. Vidi primjerice: Niko Luković, *Bratovština bokeljskih pomoraca Sv. Đorđa i Tripuna u Mlecima, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, sv. 4., Kotor, 1957, str. 33-43; Guido Perocco, *Carpaccio nella Scuola di S. Giorgio degli Schiavoni*, Venezia, 1964; Isti, *Guida alla Scuola Dalmata dei Santi Giorgio e Trifone (detta San Giorgio degli Schiavoni)*, Venezia, 1984; L. Čoralić, *Bratovština slavenskih doseljenika sv. Jurja i Tripuna u Veneciji*. Izvori, historiografija i mogućnosti istraživanja, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, sv. 27, Zagreb, 1994, str. 43-57; Ista, "Scuola della nation di Schiavoni" – hrvatska Bratovština sv. Jurja i Tripuna u Mlecima, *Povijesni prilozi*, sv. 18, Zagreb, 1999, str. 53-88; Ista, *U gradu svetoga Marka*, str. 215-262.

doba naj snažnijih prekojadranskih iseljavanja smatrala jednom od vodećih tzv. “nacionalnih” bratovština, važna je sastavnica iz prošlosti zajednice zetskih iseljenika u glavnom gradu Privrede republike. Njihova je povezanost sa “skjavunskom” bratovštinom razvidna kroz niz oporučnih navoda. Stoga mnogi odabiru grobnice bratovštine Sv. Jurja i Tripuna, smještene u crkvi S. Giovanni Battista del Tempio (do 1551. godine ujedno i sjedište bratovštine), za mjesto svojeg posljednjeg počivališta. Tako, primjerice, Nikola iz Zete izrijeком navodi kako je njegova želja da mu tijelo počiva *in archis Schole S. Georgii Sclavorum* te bratovštini za troškove ukopa dariva tri dukata.⁷⁵ Grobnicu “slavenske bratovštine pri crkvi Sv. Ivana Krstitelja” odabire za svoje ukopno mjesto i Luka Radov, a njegov legat bratovštini iznosi jedan dukat.⁷⁶ Opći navod o sahrani u navedenoj crkvi bilježimo u oporuci Katarine, supruge Đurđa iz Zete, a sličan navod nalazimo i u oporuci Stane pokojnoga Nikole.⁷⁷

Zetski iseljenici, intenzivno povezani s brojnim mletačkim crkvenim ustanovama, u svojim oporukama rado su se prisjećali njima posebno bliske bratimske udruge te joj – sukladno svojim mogućnostima – darivaju dio svoje imovine (najčešće manje novčane iznose).⁷⁸

Posvjedočenje o uključenosti zetskih iseljenika u djelovanje bratovštine Sv. Jurja i Tripuna nekoć je bilo sačuvano u spomenutoj crkvi S. Giovanni Battista del Tempio, gdje su se nalazile bratimske grobnice, ali i ukopna mjesta istaknutijih članova te udruge. Zahvaljujući istraživanju Emmanuela Antonija Cicogne, istaknutog proučavatelja mletačke spomeničke baštine, saznajemo podatak da su braća Božo i Novelo iz Zete o svojem trošku ondje dali podići grobnicu namijenjenu njihovim obiteljima, ali i drugim članovima *di la Schola de misier S. Zorzi de la nacion de Schiaoni* (1529. god).⁷⁹

***

Prethodno navedeni primjeri iz vjerskoga života zetskih iseljenika poglavito se odnose na katoličke crkvene ustanove u Mlecima i njihovoj neposrednoj kopnenoj i otočnoj okolini. Osim navedenih, u oporukama ove skupine iseljenika bilježimo i njihove veze s tamošnjom pravoslavnom za-

⁷⁵ ASV, NT, b. 968, br. 395, 3. III 1508.

⁷⁶ ASV, NT, b. 968, br. 277, 10. IX 1515.

⁷⁷ ASV, NT, b. 958, br. 168, 31. V 1509; NT, b. 127, br. 795, 13. II 1536.

⁷⁸ Lena uxor Stephani de Zeta: Item dimitto pauperibus Scole S. Georgii ducati doi (ASV, NT, b. 676, br. 629, 10. XI 1509); Stefanus condam Pauli de Zeta: Dimitto Scole S. Georgii Dalmatorum ducatos tres (NT, b. 742, br. 59, 15. III 1510); Paulus condam Luce de Zeta: Item dimitto Scole mee S. Georgii ducatos tres (NT, b. 143, br. 66, 16. III 1517); Maria relicta Andree de Zeta: Dimitto Scole S. Zorzi di Schiavoni ducati doi (NT, b. 930, br. 466, 19. V 1536).

⁷⁹ E. A. Cicogna, *Corpus delle iscrizioni di Venezia e delle isole della Laguna Veneta*, sv. I., Venezia, 2001. (priredio Pietro Pazzi), str. 600-601.

jednicom odnosno s crkvom koju su osnovali iseljenici iz Grčke, ponajprije s područja koja su se nalazila u sastavu mletačkoga dominija. Za svoje su bogoslužje grčki iseljenici isprva koristili kapelu S. Orsola u dominikanskoj bazilici SS. Giovanni e Paolo, kao i crkvu S. Biagio (zvanu tada i S. Biagio dei Greci). Od tridesetih godina XVI stoljeća bogati i cijenjeni grčki iseljenici (ali i oni iz drugih dijelova istočnojadranske obale) potaknuli su svojim sredstvima gradnju vlastitoga vjerskog sjedišta (dovršenog početkom sedamdesetih godina XVI stoljeća) – crkve S. Giorgio (S. Giorgio dei Greci), a koja je smještena u Castellu, najfrekventnijoj zoni njihova obitavanja i djelovanja. Na gradnji svetišta pravoslavnih useljenika sudjelovali su najpriznatiji onodobni mletački graditelji (Sante Lombardo, Giannantonio Chiona, Bernardo Ongarin), a zdanje je tipičan produkt mletačke graditeljske umjetnosti renesansne epohe. U sklopu crkve nalazila se i njihova nacionalna udruga odnosno bratovština (Scuola de San Zorzi dei Greci), koja je imala iznimno važnu ulogu u povezivanju pravoslavnih žitelja Mletaka.⁸⁰

Crkve S. Biagio i S. Giorgio zabilježene su u nekoliko oporuka zetskih iseljenika kao mjesta koja odabirom postaju njihova posljednja počivališta. U prvome primjeru imućni Ivan iz Zete u oporuci pisanoj 1526. godine (neposredno prije nego je otpočela gradnja sjedišta grčke crkve) izrijekom određuje da njegovo tijelo počiva u crkvi S. Biagio, gdje se nalazi i grobnica njegova pokojnoga oca te za uređenje iste crkve dariva solidnih pedeset dukata.⁸¹ S pravoslavnom crkvom S. Giorgio dei Greci učestalo je bio povezan i zetski iseljenik Dimitrije *Mischia*. Njegova je oporučna želja da bude sahranjen u crkvi S. Giorgio dei Greci (koja je sredinom XVI stoljeća već imala vlastita ukopna mjesta). Crkvi se pritom dariva deset dukata, a tamošnjem svećeniku – za “milodar i grobnicu” – dodatnih dva dukata.⁸² Bratovštinu pravoslavnih useljenika spominje i ovdje često citirani mornar Andrija Stjepov te joj dariva deset dukata, a kapelanu iste *Scuole* (kojemu je ime Savina) ostavlja dodatnih dva dukata.⁸³

⁸⁰ O crkvi i bratovštini S. Giorgio dei Greci vidi detaljnije u djelima koja se bave grčkom iseljeničkom zajednicom u Mlecima: Giovanni Veludo, *Sulla colonia greca orientale stabilita in Venezia*, Venezia, 1847; Giuseppe Tassini, *Curiosità veneziane, ovvero origini delle denominazioni stradali*, Venezia, 1863. (ristampa: Venezia, 1990), str. 244-246, 320-321; Giulio Lorenzetti, *Venezia e il suo estuario*, Venezia, 1926. (ristampa: Trieste, 1974), str. 316-320; Giorgio Fedalto, *Ricerche storiche sulla posizione giuridica ed ecclesiastica dei Greci a Venezia nei secoli XV e XVI*, Firenze, 1967; Guido Perocco – Antonio Salvadori, *La civiltà di Venezia*, sv. II (Il Rinascimento), Venezia, 1976, str. 783-788; Silvia Gramigna – Annalisa Perissa, *Scuole di arti mestieri e devozione di Venezia*, Venezia, 1981, str. 40-41; Brunehilde Imhaus, *Le minoranze orientali a Venezia 1300-1510*, Roma 1997; L. Čoralić, *U gradu svetoga Marka*, str. 103-104.

⁸¹ ASV, NT, b. 1183, br. 232, 22. II 1526.

⁸² ASV, NT, b. 1208, br. 398, 8. X 1551.

⁸³ ASV, NT, b. 786, br. 7, 21. VIII 1521.

Zavičajne veze zetskih iseljenika

Brojni zetski iseljenici nalazili su u Mlecima trajno utočište, zasnivali obitelj i dom, zapošljavali se u traženim i produktivnim djelatnostima (pomorstvo, obrti) te vremenom prekidali veze s rodnim krajem. Njihovi su potomci (poglavito oni rođeni u mješanim brakovima) podizani i odgajani isključivo u mletačkoj sredini te su se vremenom asimilirali (venetizirali) i gubili svijest o domovinskom podrijetlu svojih predaka. Ipak, sraz s novom sredinom i ljudima, drugačijim običajima i načinom života, nisu nužno značili prestanak domovinskih veza svih iseljenika. Arhivska vrela svjedoče da su neki iseljenici – bez obzira što su fizički najčešće trajno napustili svoju domovinu - zadržavali konkretne veze s članovima obitelji, rodbinom, prijateljima i poznanicima u rodnome kraju.

U oporukama zetskih iseljenika najčvršći trag o povezanosti sa zavičajem iskazan je prigodom spominjanja i obdarivanja crkvenih ustanova u domovini. Najrječitije posvjedočenje zasigurno su oporučni spisi i kodicili mornara Andrije Stijepovog, nastali u tridesetogodišnjem razmaku od 1497. do 1527. godine. Iako osnovnim zanimanjem običan pomorac, Andrija je uspio u Mlecima steći brojne nekretnine, napose dućane i radnje na trgovački najprometnijim mjestima grada. Višestruke novčane legate ostavlja brojnim članovima svoje uže i šire obitelji, a među poslovnim suradnicima spominju se trgovci i poduzetnici iz Crne Gore, Skadra, Paštrovića, Budve, Kotora, Dubrovnika, Splita, te iz različitih talijanskih gradova. Vidljivo uspješan i bogat poduzetnik, Andrija nemali dio svoje imovine upućuje pravoslavnim svetištima na području Skadarskog jezera i na Svetoj Gori, izražavajući pritom uobičajenu želju da se u rečenim manastirima i crkvama održe mise zadušnice za spas njegove duše. Tako se u manastiru Sv. Đurđa na otočiću Beška na Skadarskom jezeru mora održati četrdeset misa u spomen na njegovog pokojnog oca Stijepa. U spomen i za spas duše pokojne majke Miroslave Andrija određuje dvadeset misa u crkvi Sv. Nikole na Vranjini te isto toliko misa u crkvi Gorice svetog starca Makarija ili Starčevoj Gorici. Bez obveza služenje misa zadušnica Andrija ostavlja crkvama Sv. Duha i Sv. Trojstva na Gorici po deset odnosno dvadeset dukata. Spomenutoj crkvi Sv. Đurđa na otoku Beška i Sv. Nikoli na Vranjini namjenjuje po deset dukata. Slijedi spominjanje i obdarivanje triju marijanskih crkava. Riječ je o Bogorodičinoj crkvi na otoku Moračniku, crkvi Uspenja Bogorodice na otoku Kom (zadružbina i mauzolej Crnojevića) te crkvi Prečiste Bogorodice Krajinske, a svakoj namjenjuje po pet dukata. Iako sva svoja dobra ostavlja supruzi Mariji, te nakon njezine smrti nezakonitoj kćeri Heleni, Andrija određuje da, ukoliko kćer ne bude živjela časnim životom, dio pokretnih dobara i novčana svota od 200 dukata moraju pripasti manastirima na Skadarskom jezeru. Ostatak

dobara koji preostane nakon ispunjavanja svih legata Andrija namjenjuje siromasima i crkvama na području Zete⁸⁴. Andrija, nadalje, u svojim oporukama spominje i pravoslavna svetišta na Svetoj Gori (Atosu) u Grčkoj te neke od tamošnjih brojnih manastira nadaruje manjim novčanim prilozima. Tako prvom nastalom i po ugledu najznačajnijem svetogorskom manastiru Lavra (Velika Lavra Sv. Atanazija) ostavlja pet dukata, koliko i manastiru Sv. Pavla. Drugom po važnosti svetogorskom manastiru Vatopedi, kao i manje značajnom manastiru Kastamonitu (Konstamonit), ostavlja po deset dukata. Andrija ne zaboravlja ni srpski manastir Hilandar, zadužbinu raških vladara Nemanjića, te mu poklanja dvadeset dukata. Naposljetku Andrija spominje i manastir i crkvu Sv. Katarine na Sinajskoj Gori kojoj ostavlja prilog u iznosu od dvadeset dukata⁸⁵.

Skadarske manastire bilježimo i u oporuci Stijepa Pavlovog, zetskoga iseljenika koji je u novoj domovini bio povezan s nizom svojih sunarodnjaka, ali i s tamošnjim crkvenim ustanovama (s raznim katoličkim te s pravoslavnom crkvom). Stijepo izrijeком određuje da se nakon smrti njegovi posmrtni ostaci pohrane *in una capsula lignea* i pohrane u crkvi S. Biagio te poslije – kada to bude moguće – prenesu u Zetu i sahrane u jednom od manastira na Skadarskom jezeru. Izvršiteljima svoje posljednje volje (zetski iseljenici Grgur Đurđev i Andrija Stijepov) određuje da svu njegovu pokretnu imovinu, pri čemu poglavito misli na odjevne predmete, također prenesu u Zetu i poklone nekoj od tamošnjih crkvenih ustanova.⁸⁶

⁸⁴ Andreas condam Stephani de Zeta marinarius de S. Antonini: ... celebrare messe 40 mortuorum pro anima condam patris mei in ecclesia S. Georgii de Lacu de Zeta. Item altre messe 20 in ecclesia S. Nicolai de Vranina pro anima condam matris mee Miroslave et 20 altre messe in ecclesia vocata Goriza Starzeva etiam pro anima dicte matris mee. Item lasso in Lago de Scutari a S. Zorzi de Isola di Beri ducati 10. Item alla giesia chiamata Spirito Sancto nominata Scoglio del Vecchio ducati 20. Item in dicto Lagu alle giesie di S. Nicolò della Vranina ducati 10. Item in la parte de Zeta alla giesia chiamata S. Ternità de Gorizani lasso ducati 20. Item in la isola del Lago de Santi nominata Morachia a una giesia chiamata S. Maria Procasa ducati 5. Item lasso a una giesia chiamata Comi in cavo di detto Lago ducati 5 d'oro. Item alla giesia nominata S. Maria de Crayna lasso ducati 5 d'oro. .... in la mia fia Lena natural le qual voglio et istituisco mia herede... con questa conditione se la non reda honesta laudabile vita overo che la morise senza fioli legitimi voglio che dette parte de fonteghere et ducati 200 vadi in monasterii de Lago de Scutari. Residuum dispensari inter pauperes Christi et inter ecclesias existentibus in partibus meis cioè in Zeta et in eius teritorio (ASV, NT, b. 877., br. 734., 9. IX. 1497; b. 786, br. 7, 21. VIII 1521; b. 143, br. 53, 3. IX 1527; b. 967, br. 7, 17. IV 1506).

⁸⁵ Item dimitto ducati 5 ecclesie S. Pauli de Monte Sancto. Item dimitto Lavre de Monte sancto ducati 5 pro anima mea. Item a monasterio Vatopedi ducati 10. Item a Captimonie ducati 10. Item a monasterio Hilandar posto in Monte Sancto ducati 20. Item a Monte Sinai ducati 20. (ASV, NT, b. 877, br. 734, 9. IX. 1497; b. 786, br. 7, 21. VIII 1521; b. 143, br. 53, 3. IX 1527; b. 967, br. 7, 17. IV 1506).

⁸⁶ ASV, NT, b. 742, br. 59, 15. III 1510.

U nekoliko se oporuka zetskih iseljenika spominju i članovi njihovih obitelji koji još uvijek žive u domovini ili će se – ovisno o okolnostima – iseliti u Mletke. Tako Rada, udovica mornara Đurđa iz Zete, izrijeком bilježi nećakinju Nikolozu, kćer njezina pokojnoga brata Luke, za koju navodi da je *habitante in Lago*, a oporučnim joj legatom namjenjuje jednu svoju haljinu.⁸⁷ Rođake u zavičaju imao je, u trenutku pisanja svoje oporuke, i zetski iseljenik Paško Aleksandrov. Imenujući suprugu Hipolitu glavnom nasljednicom sveukupne imovine, Paško izrijeком napominje da je supruga obvezna njegovim rođacima koji tijekom budućeg vremena možda usele u Mletke, udjeliti po jedan dukat.⁸⁸

Zaključak

Proučavanje prekojadranskih iseljavanja iz Zete u Mletke sastavni je dio širih migracijskih procesa koji su se, u ozračju osmanskih osvajanja i prekranja državno-političkih zemljovida, zbivali na području europskoga jugoistoka. Nastavljajući se na dosadašnja istraživanja povijesti prekojadranskih migracija, ponajprije onih s područja crnogorskog primorja i unutrašnjosti, u ovom su radu predstavljeni zetski iseljenici i njihovo društveno, obiteljsko i vjersko svakodnevje u glavnome gradu Serenissime.

Na osnovu raščlambe oporučnih spisa (kao pretežito uporabljene građe) doznajemo da je prisustvo zetskih iseljenika u Mlecima najizrazitije od sredine XV. stoljeća do prvih desetljeća XVI stoljeća, što se u velikoj mjeri podudara s prijelomnim vojno-političkim događanjima u Crnoj Gori, kada taj prostor potpada pod osmansku vlast. Iseljenici iz Zete bili su u Mlecima – a o tome vrela nepobitno svjedoče – tipična useljenička zajednica, nalik brojnim drugim zavičajnim skupinama sa istočnoga Jadrana. Pretežito su naseljavali istočni gradski predjel Castello, stoljećima središnje područje obitavanja iseljenika iz slovenskih krajeva i hrvatskoga sjevera do Albanije i Grčke. Ondje su često pronalazili zaposlenje u mletačkome arsenalu (tada vodećem vojno-pomorskom kompleksu na Sredozemlju), a ondje se nalazila i njihova bratovština Sv. Jurja i Tripuna, središnja ustanova okupljanja iseljenika zavičajem sa istočne obale Jadrana. U Castellu je bila smještena u crkva pravoslavnih useljenika (S. Giorgio dei Greci te istoimena bratovština), također neupitno zastupljena u oporučnim dokumentima iseljenika iz zetskih krajeva.

Pomorci i obrtnici po profesiji, zetski iseljenici su poglavito pripadali srednjem i nižem društvenom sloju. Ipak, otkrivamo i niz uspješnih i imovno snažnih iseljenika koji se mogu držati elitnijim dijelom svoje zavičajne

⁸⁷ ASV, NT, b. 960, br. 665, 27. VII 1496.

⁸⁸ ASV, NT, b. 325, br. 589, 19. I 1585.

skupine. U Mlecima je, znano je u historiografiji, djelovao i stvarao jedan od tadašnjih vodećih zetskih kulturnih pregalaca – Božidar Vuković Podgoričanin (umro u Mlecima 1539. godine) – tiskar i zaslužnik za izdanja niza knjiga na narodnome jeziku.

Zetski iseljenici bili su učestalo povezani s pripadnicima svoje zavičajne skupine, ali i sa useljenicima iz drugih dijelova istočnojadranske obale (ponajprije sa onima iz primorskih gradova od Kotora do Bara). Iako u domovini najčešće više nisu imali vlastite posjede i imovinu, neki se oporučitelji u svojim brojim legatima prisjećaju zavičaja, darujući tamošnjim crkvenim ustanovama dio svoje imovine. Takvi su nam podaci prevažan izvor o trajnom postojanju komunikacija zetskih iseljenika sa zavičajem koji možda više nikada nisu imali prigode osobno pohoditi.

Na kraju možemo zaključiti: migracije iz Zete u Mletke sastavni su dio širih prekojadranskih iseljavanja koja su – kroz kasni srednji i rani novi vijek – zahvaćala širok potez apeninske čizme. Upoznavanje prisutnosti i djelovanja zapažene zetske iseljeničke skupine u Mlecima stoga je vrijedan prinos poznavanju povijesti Crne Gore, ali i višestoljetnih komunikacija i prožimanja toga prostora s Mlecima i europskim Zapadom.

Lovorka ČORALIĆ

THE EMIGRANTS FROM ZETA IN VENICE (FROM THE FIFTEENTH TO THE SEVENTEENTH CENTURY) – A CONTRIBUTION TO THE KNOWLEDGE OF RELATIONS BETWEEN MONTENEGRO AND VENICE IN THE PAST

Summary

The article is based on the analysis of source materials kept in the State archive of Venice (primarily the last wills) and the existing results of previous historiography. Basic components from the past of the emigrants from Zeta in Venice have been analysed in details based on these sources and literature: chronological scope of their presence and agency in Venice, the way they were recorded in sources, places of their residence, professions and economic potential, ties of family and friendship and their relationships with the Venetian ecclesiastical institutions and members of the clergy. Particular attention has been awarded to the forms of communication of the immigrants from Zeta with their compatriots, as well as to the relationships they formed with the immigrants coming from other areas of the eastern Adriatic. The examples of connections of the immigrants from Zeta to the Venetian ecclesiastical institutions (both those Catholic and those of the Orthodox Church in Venice), which are particularly informative, have been presented, as well as their ties to the churches

---

and monasteries in the old homeland. The article concludes that the immigrants from Zeta in the capital of the Serrenissima formed a very important and socially active immigrant community and that their migrations on the Italian coast were an integral part of wider migratory movements between the two Adriatic shores during the period of the Late Middle Ages and early Modern Age.

Key words: Zeta, Montenegro, Venice, the Republic of Venice, migrations, Early Modern Age.

